

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ XVIII դարի երկրորդ կեսին¹

Գոհար Մխիթարյան

ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

Բանալի բառեր. Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկաս, Շաքի, Զիզյա, Ղերբենդ, Սեֆյան Իրան, Ղուբա, կոնալդա, Շամախի, Ֆաթի Ալի խան, Բաքու, Օսմանյան կայսրություն, Նադիր շահ, Ղարաբաղ, Քերիմ խան, Հակոբ Շամախեցի, խանություն, գլխահարկ:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը մեծ տերությունների ռազմաքաղաքական, առևտրա-տնտեսական ու քաղաքակրթական խաչմերուկի կիզակետում գտնվելով, մշտապես իր վրա է կրել պատմական բոլոր ժամանակաշրջանների վայրիվերումները: Դրանք առաջին հերթին իրենց բացասական (երբեմն՝ կործանարար) ազդեցությունն են ունեցել տեղի ժողովուրդների, մասնավորապես, հայերի սոցիալ-իրավական դրության վրա:

Հնուց ի վեր հայերը բնակվել են Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ողջ տարածքում և ենթարկվել տարածաշրջանում կատարվող ռազմաքաղաքական փոփոխությունների ազդեցությանը: Հայ ազգաբնակչությունը մշտապես ստիպված է եղել պայքարել իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանման համար: Ֆիզիկական գոյության օրհասական խնդրին զուգընթաց առաջնահերթ էր հայ ինքնության պահպանումը: Բացառություն չէր նաև Իրանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ակտիվ դերակատարմամբ պայմանավորված XVIII դարի պատմական և քաղաքական իրադարձություններով լի երկրորդ կեսը:

Այսպես, Նադիրշահի (1736-1747) մահից հետո Իրանում ծայր առած քաղաքական անկայուն իրավիճակը վրացական տարեգիրներն իրավամբ «խռովություն» էին անվանում²: Իրանական պետության տրոհման հետևանքով Շիրվանում առաջանում են Շաքիի, Ղերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի և Բաքվի կիսանկախ խանությունները՝ էթնիկ խայտաբղետ պատկերով:

Խանությունների ինքնուրույն գոյությունը իր բացասական հետևանքն ունեցավ առավելապես տարածաշրջանի ոչ մուսուլման բնակչության՝

¹ Հոդվածը ընդունված է 17.12.14:

² Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Եր., 1955, էջ 107:

հայերի, հրեաների և հնդիկների սոցիալ-իրավական կարգավիճակի համար:

Հայագիտության մեջ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի XVIII դարի երկրորդ կեսի հայերի սոցիալական և իրավական կարգավիճակի խնդիրը գրեթե լուսաբանված չէ: Հոդվածի շրջանակներում XVIII դարի երկրորդ կեսի աղբյուրագիտական հենքի վրա հիմնախնդրի նորովի լուսաբանումը կոչված է լրացնելու պատմագիտական բացը և վերաիմաստավորելու տարածաշրջանի սոցիալ-իրավական պատմությունը:

Հայտնի է, որ XVI-XVIII դարերի ընթացքում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը կամ Շիրվանը մտել է Սեֆյան Իրանի պետական համակարգի ֆինանսա-վարչական ու հարկային կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը համարվող «Ագարբայջան» միավորի մեջ¹: Սոցիալ-իրավական հարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության և հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի հետ, կառուցվում էին այդ համակարգի միջոցով և նրա սահմաններում: Սեֆյան պետության կազմում հայերը, ինչպես և հրեաները, բացի այլ հարկերից, պարտավոր էին շահին վճարել ջիզյա (զվխահարկ՝ յուրաքանչյուր հասուն տղամարդու հաշվարկով)²:

Հայերից գանձվող ջիզյան ժամանակի ընթացքում անընդհատ ավելացող լրացուցիչ գումարների ու տոկոսների պատճառով խոշորացել էր և հաճախ կազմում էր մի ամբողջ գյուղից գանձվող հարկերի կեսից ավելին³: Հայտնի է, որ Սեֆյան վերջին շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք խստացվում է հարկահավաքության համակարգը: Այսպես է վկայում Եսայի Հասան Զալալյանը «...գամենայն սահմանս երկրի, զիւղօրէից և ագարակաց, զհող, զջուր, զայգի, զանդաստան, զծառ, զտունկ և զամենայն ինչ գրեցին»⁴: Նրա պատկերավոր խոսքով՝ «նորահնար չա-

¹ Խոսքը Սեֆյան պետության չորս (Իրաք, ֆարս, Ագարբայջան և Խորասան) Ագարբայջան վարչական ու ֆինանսական միավորի մասին է (*Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration. (circa 1137/1725). Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496). Translated and explained by Minorsky V., London, 1943, p. 162: Վերջինս իր մեջ էր միավորում Ատրպատականի (կենտրոնը՝ Թավրիզ), Չոխտուր-Սաադի, Ղարաբաղի և Շիրվանի բեկլարբեկությունները (նույն տեղում, էջ 164-168):*

² Նույն տեղում, էջ 180:

³ Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, - «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 3, Եր., էջ 87: Հմմ. A. Папаян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, Ер., 1972, с. 235.

⁴ Եսայի Հասան Զալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868, էջ 16:

րիք»¹-ն իր ծանր հետևանքներն ունեցավ հայերի համար, քանի որ ջիզյան եռապատկվել էր:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ այն տեսակետն է արտահայտվել, թե XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանում ջիզյան կամ գլխահարկը դադարել էր գոյություն ունենալ: Արևելագետ Ի. Պետրուշևսկին թյուրիմացաբար որպես հիմք ընդունում էր Կովկասում ռուսական հրամանատարության կողմից 1823 թ. Ղարաբաղի, Շաքիի և Շամախիի նահանգներում իրականացրած վիճակագրական «Նկարագրություններում» այդ հարկատեսակի բացակայության փաստը²: Նա եզրակացնում էր, որ հետագայում ևս Նադիր շահի կողմից ջիզյաի վերացման կարգը որոշ խանություններում պահպանվել էր: Սակայն ըստ Հ. Փափաջյանի՝ Հայաստանում ջիզյա հարկատեսակը շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև XVIII դարի վերջը³: Թեև հարցին յուրովի լուծում է տալիս նաև Վ. Գրիգորյանը Երևանի խանության 1780-1790-ական թթ. պատմությունը շարադրելիս. հիմք ընդունելով Հայկական մարզի կառավարիչ Ալ. Ճավճավաձեի և Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի միջև 1828 թ. նամակագրությունը, նա եզրակացնում է, որ խանության ժամանակաշրջանում «հայերը ազատ են եղել հավատի հարկից»⁴:

Վերը նշված փաստարկները ժամանակագրական, պատմաքաղաքական իրավիճակի ու ռազմաքաղաքական իրադարձությունների զարգացման տեմպերի առումով չեն կարող ամբողջապես համապատասխանել իրականությանը: Օրինակ, Շաքիի խանությունում խանական կառավարման ժամանակաշրջանում մահալները ղեկավարվում էին սուլթանների ու բեկերի կողմից, իսկ ռուսական իշխանության օրոք 1820-1830-ական թթ. վարչական նոր բաժանումների հետևանքով ստեղծվում է մահալային նայիրի պաշտոնը⁵: Այս տրամաբանության մեջ է ընկալվում նաև այն իրողությունը, որ 1820-ական թթ. ռուսական իշխանությունների կատարած

¹ Նույն տեղում:

² И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949, 285.

³ А. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 234:

⁴ Հարցիշուրջ մանրամասն տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958, էջ 54:

⁵ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Под ред. Ад. Берге, Тифлис, т. VIII, 1881, с. 473.

խանությունների նկարագրություններում միևնույն մահալի տարբեր գյուղերի նույն հարկատեսակի չափը տարբեր է: Օրինակ՝ բաշ-փուլին (գլխահարկ) Ղարաբաղում Տաթևի մահալի Տաթև գյուղի 53 ծխերից հավաքագրվում էր 200 ռուբլի խանական փողով, Շինատակ գյուղի 12 ծխերից՝ 50 ռուբլի, իսկ Շինգեր գյուղի 56 ծխերից՝ 360 ռուբլի և այլն¹:

Հայտնի է, որ 1807 թ. Շաքիի խանության հայերը աղերսագիր են գրում Ի. Գուդովիչին՝ միջամտելու Ջաֆար Ղուլի խանի հավատի դիմաց գանձվող հարկի համար: Հետաքրքականն այն է, որ շաքեցիները մատնանշում են այն հանգամանքը, որ Շաքիի կառավարության իրավունքը ստանալով՝ խանը հարկահավաքմամբ «վերադառնում է» իրենց տառապանքներ պատճառելուն²: Այսինքն՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին ջիզյան պետք է, որ գոյություն ունենար Շաքիում, ինչպես նաև մյուս խանություններում:

Ավելին, 1770-1790-ական թթ. սկզբնաղբյուրներն ի տարբերություն խորհրդային պատմագիտական մտքի պնդումների՝ ուղիղ հակառակն են փաստում³: Այսպես, Վ. Ջուբովի 1796 թ. Կասպիական արշավանքի մասնակից Պ. Բուտկովի վկայությամբ Ղուբայի խանության հայերն ու հրեաները սահմանված հարկերից բացի պարտավոր էին խանին վճարել՝ ամուսնացածները՝ 1 ռուբլի, իսկ չամուսնացածները՝ 55 կոպեկ⁴: Արշավանքի մյուս մասնակից Ֆ. Սիմոնովիչի աղբյուրների համաձայն՝ ամուսնացածները խանին վճարում էին 2 ռուբլի 10 կոպեկ, իսկ չամուսնացածները՝ 1 ռուբլի 10 կոպեկ⁵:

Հայերի սոցիալ-իրավական դրությունը նույնն էր նաև Շամախիում, ուր բնակչությունը խանի գանձարան հաստատագրված հարկեր էր վճարում

¹ Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис, 1866, с. 122, 123.

² Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I, Под ред. Ц. Агаяна, Ер., 1972, с. 429, 430, 431.

³ С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, половина, СПб., Тип.императорской академии наук, 1785; Ф.Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г., - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. Косвена и Х. Хашаева, Москва, Изд-во «Восточная литература», 1958 (հետախույ՝ ИГЭД); Н.Дренякин, Описание Ширвана. 1796 г., - Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г., - ИГЭД; А.Серебров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., - ИГЭД.

⁴ П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде письма». 1796 г., - ИГЭД, с. 205.

⁵ Ф. Симонович, նշվ. աշխ., էջ 150:

յուրաքանչյուր ընտանիքից 100 ռուբլու չափով¹: Շամախիի հայ ազգաբնակչությունը հարկերից բացի պարտավոր էր խանին ջիգյա վճարել տարեկան 2 ռուբլի և 40 կոպեկ, չամուսնացածները՝ 1 ռուբլի և 20 կոպեկ, իսկ մինչև 20 տարեկանները ազատված էին հարկերից²: Ավելին, անհրաժեշտության դեպքում Շամախիում խանը ցանկացած ճանապարհով հավաքում էր պահանջվող մթերքը, պարենը, ձիերը, անասունը, փողը, սակայն հիմնական ծանրությունն ընկնում էր հայերի վրա³:

1780-ական թթ. առաջին կեսին ռուսական լրտեսական աղբյուրների փոխանցմամբ, «հասարակ ժողովուրդը» և «պարսից ազգաբնակչությունը, մասնավորապես, հայերը» ինչպես Ֆաթի Ալի խանից, այնպես էլ իրենց մյուս խաներից դժգոհ էին, քանի որ շուրջ երեսուն տարի ձգվող ավատատիրական կռիվները հյուծել էին տեղի ժողովուրդներին՝ անասելի չափերի հասցնելով հավաքվող հարկերը և զինվորագրելով բնակիչներին⁴:

Կիսանկախ խանությունների քաղաքներում հայերը, պարսիկներն ու թաթարները խառն էին ապրում և պարտավոր էին հյուրընկալության (կոնալա)՝ պարտավորությունը կատարել: Այսպես, Ղարաբաղի խանությունում Շուշիի բնակիչները պարտավոր էին խանի հյուրերին ընդունել, հոգալ նրանց և ձիերի կարիքներն առանց դրամական վարձատրման⁵: Ըստ ակադեմիկոս Ս. Գմելինի, Ղերբենդում հայերը «խանին ոչ մի հարկ չէին վճարում»՝ փոխարենը պարտավորվելով ոստիկանական պարտավորություններ կատարել⁷: Հայերը Շամախիում և Ղերբենդում օտարերկրացիներին բնակարաններ տրամադրելուց բացի, պարտավոր էին քաղաքի դարպասների մոտ պահակային ծառայություն կատարել, քանի որ «ինչպես Ղերբենդում, այնպես էլ Շամախիում առավել շատ վստահում էին հայերին, քան թաթարներին ու պարսիկներին»⁸: Ղերբենդում հայերի վստահելի բնակիչներ լինելու մասին է վկայում Ս. Գմելինի հաղորդած

¹ С. Гмелин, *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

² Նույն տեղում, էջ 96:

³ Նույն տեղում, էջ 97-98:

⁴ Г. Цинцадзе, *Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791)*, - «Исторический вестник», N 23-24, Архивное управление при совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 21.

⁵ А. Папазян, *նշվ. աշխ.*, էջ 238: Հայկական աղբյուրներում այս հարկատեսակը հիշատակվում է բռնահյուր անվանումով (Հմմ. Հայոց պատմություն, հտ. Դ, Եր., 1972, էջ 272):

⁶ Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, с. 8.

⁷ С. Гмелин, *նշվ. աշխ.*, էջ 19:

⁸ Նույն տեղում, էջ 98-99:

այն փաստը, որ խանի շրջապատում մշտապես հայեր կային¹: Ղա այն դեպքում, երբ Ղերբենդը Ֆաթի Ալի խանի ժառանգական տիրույթը չէր, այլ վերջինիցս նվաճվել էր զենքով, իսկ տվյալ պարագայում վստահել տեղացիներին (այն էլ այլադավան)՝ մեծ ռիսկ էր: Մյուս կողմից, խանի կողքին «մշտապես» ներկայություն կարող էին ունենալ միայն նրա վստահելի մարդիկ: Ֆաթի Ալի խանի և Ղադստանի տիրակալների միջև 1774 թ. Ղուբայի խանության Գավդուշան կոչվող դաշտավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում խանի զորքի շարքերում արիաբար կռվում էին շուրջ 70 հայեր, որոնց 20-ը զոհվում են՝ մեծ կորուստներ հասցնելով թշնամուն²:

Ս. Գմելինը գրում է, որ բարձր հարկեր սահմանելու համար Բաքվի հասարակ քաղաքացիները Մելիք Մուհամմադ խանին չէին սիրում ու տարածված էր այն համոզմունքը, որ Բաքվում «արդարադատություն չես գտնի»: Հատկապես այդ միտքը առկա էր հայերի շրջանում, որոնք ցանկանում էին այնքան գումար գտնել, որ կարողանան խանի ճնշումներից ազատվել: Բաքվեցիները դժգոհում էին նաև խանի պահանջած գումարի չափերից, քանի որ իրենք գրեթե ի վիճակի չէին լինում այն վճարել³:

Նշելի ժամանակաշրջանում հայերը նկատելի դերակատարում և մեծ ավանդ ունեին տարածաշրջանի տնտեսական զարգացման գործում: Ինչպես XVIII դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրա երկրորդ կեսին Շիրվանում կատարվող առևտրի հիմնական մասը կատարվում էր հայերի և այնտեղ գտնվող հնդիկների միջոցով⁴: Ճանապարհորդ Ջ. Նորստերի խոսքերով՝ հիշյալ հայ և հնդիկ վաճառականները միասին կարող էին ապահովել Շիրվանի ապրանքաշրջանառությունը⁵: Ի դեպ, հայ վաճառականները տարածքի ու լեզվի իմացության շնորհիվ առավել նախընտրելի վիճակում էին նախկին իրանական պետության սահմաններում:

¹ Նույն տեղում, էջ 44:

² Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва, Изд-во «Наука», 1988, с. 152.

³ С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁴ J. Forster, A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea, vol. II, London, 1798, p. 228:

⁵ Նույն տեղում, էջ 256:

իրանական տարածքներում հայերը հաջողությամբ էին զբաղվում նաև ադամանդի և մարգարիտի վաճառքով¹:

Փաստորեն, ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ XVIII դարում, հայերի դերը իրանական առևտրում անգերազանցելի էր մնում: Այս առնչությամբ հիշատակության են արժանի Պիեդրո դելա Վալեի խոսքերը, թե հայերը պարսից շահի համար այն նույն նշանակությունն ունեն, ինչ ջենովացիները՝ իսպանական թագավորի համար. «ո՛չ թագավորը կարող է առանց նրանց, ո՛չ էլ նրանք՝ առանց թագավորի»²:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին և Շամախիում հայ վաճառականները զբաղվում էին մաքսանենգությամբ³: Ավելին, Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում հայերի ֆինանսական հնարավորությունները թույլ էին տալիս իրենց ձեռքում պահել խանությունների ոչ միայն առևտրական, այլև տնտեսական զգալի լծակները: Օրինակ, հացաբույսերի մշակության առումով Դերբենդի խանությունում հարուստ հողատարածքներ չկային, և հացի պակասություն էր զգացվում: Ս. Գմելինի վկայությամբ, իրավիճակն ավելի էր սրվում «պարսկական իշխանիկների» նույնիսկ ամենաչնչին ընդհարման դեպքում, և այլուրի գինը հասնում էր 15 և ավելի ռուբլու: Նադիր շահի՝ Շիրվան կատարած արշավանքի ժամանակ Դերբենդում այլուրի գինը հասել էր 20-30 ռուբլու, ինչի հետևանքով շատ հայեր արագ հարստանում են⁴:

XVIII դարի երկրորդ կեսի գրավոր սկզբնաղբյուրների վերլուծությունը փաստում է, որ հայերը կարողանում էին փողով իրենց գյուղերը որոշ չափով զերծ պահել այլ ժողովուրդների բնակեցումից: Այսպես, Ղուբայի խանության Շաբրանի մահալում կողք-կողքի ապրող հայկական և մուսուլման ընտանիքները թեև ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում էին, սակայն խանին ավելին էին վճարում, որպեսզի հրեաներն իրենց

¹ ЦГВИА ф. 52, оп 1/194, д. 270, л. 41 об.

² Viaggidi Pietro della Valle il Pellegrino, descritti da lui medesimo in Lettere familiari all'eruditissimo Amico Mario Schipano, La Persia, parte II, vol. II, Roma, 1658, Lettera 14 da Sphahande' 24 di settembre 1621, par. VIII, p. 244; B. Zekiyan, The Iranian Oikumene and Armenia, - «Iran & the Caucasus», vol. IX, N 2, 2005, p. 245.

³ W. Coxe, Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, the fifth edition, vol. III, London, Printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies, 1802, p. 323:

⁴ С. Гмелин, *նշվ. աշխ.*, էջ 19-20:

մոտ չապրեն¹: Մեկ այլ վկայություն էլ վերաբերում է Մայր Աթոռի ֆինանսական միջոցներից կաթողիկոսի կողմից Երևանի խանին վճարվող 5000 ռուբլի գումարին որպեսզի հայկական գյուղերում մուսուլմաններ չբնակեցվեն²:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հաջորդ հարթակը պայմանավորված էր Հայոց եկեղեցու հետ հարաբերություններով: Այսպես, Բուն Աղվանք-Ալբանիայի տարածքը թեև XVIII դարի երկրորդ կեսին վաղուց կորցրել էր իր պատմա-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային նշանակությունը, սակայն, ըստ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի, «Գեանջայ քաղաքն, Շամախի, Շիրվան, Բագու, Ղարբանդ, Նուխի, Պարտաւ, Խաչենու երկիրն, և բոլոր տունն Աղուանից» շարունակում էին ճանաչել Մայր Աթոռի առաջնորդությունը³: Վերջինս Աղվանից կաթողիկոսությունից ինչպես տերունի կոչվող մյուս թեմերից (օսմանյան, պարսից, վրաց և ռուսաց ենթակայությամբ տարածքներից) երեք տարին մեկ հոգեբաժնի և այլ եկամուտներ էր հավաքում:

Ս. Գմելինը հիշատակություն է թողել նաև Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կրոնական ու դավանական իրավիճակի մասին: Նրա խոսքերով՝ Բաքու քաղաքի «գլխավոր օրենքը» շիա ուղղության մուսուլմանությունն էր, սակայն հանդուրժողականություն էր ցուցաբերվում նաև սուննիների նկատմամբ, իսկ հայերն իրենց պատարագը գաղտնի էին կատարում⁴: Ղա փաստում է, որ խանական իշխանությունները հետապնդում էին հայերին ազատ դավանանքի համար: Շամախիում Ս. Գմելինը ականատես է լինում մի տեսարանի, երբ հայկական երկու վանքերը պատ-

¹ J. Reineggs and M. Bieberstein, *A General Historical and Topographical Description of the Mount Caucasus*. Translated from the works of Dr. Reineggs and Marshal Bieberstein, by Charles Wilkinson, vol. I, London, 1807, p. 162:

² С. Бурнашев, *Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, Типография курского приказа общественного призрения, 1793, с. 18:*

³ Ջամբը, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմէոնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1873, էջ 51:

⁴ С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 81: Բաքվի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման տարեթիվը չի պահպանվել, սակայն հայտնի է, որ վերանորոգվել է 1789 թ (Ս. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւսվան օրէից եւուխտատեղեաց եւ սեւ քաղաքացնեւ գիւղօրէիցորքի Շախախոյ թեմի, Տիփսիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, էջ 373):

րաստվում էին խանին 1000 ռուբլի նվիրատվություն տալ և վախենում էին, որ Ֆաթի Ալի խանը մոտ ապագայում կարող էր կրկնել պահանջը¹:

Այսպիսով, կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանի համար կարևոր հարց էին նաև հայերի նկատմամբ իրականացվող ոչ միայն սոցիալական հալածանքները, այլև կրոնական անհանդուրժողականությունը: Ջուզահեռներ անցկացնելով XVIII դարի առաջին քառորդում հայերի սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հետ, կարող ենք փաստել, որ Իրանում կենտրոնական իշխանության թուլացմանը պարբերաբար հետևում են հալածանքները հայ բնակչության նկատմամբ: Այսպես, ճիգվիտ Յոհան Լա Մացը 1702 թ. սեպտեմբերի 1-ին Շամախիից գրում էր, որ հայերն այնտեղ զարմանալի չափերի հասնող խոշտանգումների են ենթարկվում: Հոգևորականը նշում էր, որ նրանց վրա անհիմն տուգանքներ են նշանակվում, իսկ գյուղացիներն այն աստիճան են կեղեքված, որ գրեթե բոլորը մտածում են քաղաքներից ու գյուղերից հեռանալու մասին և եթե ապաստանելու տեղ ունենային, ապա նրանցից ոչ ոք չէր մնա²:

XVIII դարի սկզբին ռուս պետական գործիչ Ա. Վոլինսկու տեղեկություններով՝ նահանգի բոլոր քաղաքներում և գյուղերում առկա էր հայկական հոծ բնակչություն իրենց վանքերով: Քրիստոնյաների նկատմամբ ծանր հարկային քաղաքականության հետևանքով նրանցից շատերը ստիպված դավանափոխ էին լինում³:

XVIII դարի 20-ական թթ. Իրանում Սեֆյան արքայատոհմի անկումից հետո Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ծայր առած քաղաքական խժոժությունները իրենց հետևանքն են թողնում Շիրվանի էթնոդավանական իրավիճակի վրա: Կապաղակ (Ղաբալայում), որտեղ հայերն ամենաշատն էին և բավական հարուստ էին, ավերածություններից ու թալանից զերծ մնալու համար փրկագին են վճարում Հաջի Դավուդ բեկին: Ֆիզիկական բնաջնջումից բացի նրանց սպառնում էր նաև դավանափոխությունը, որը հաճախակի երևույթ էր դարձել բեկի որդու՝ Կապաղակի նորանշանակ (1727 թ.) նայիբի իշխանության օրոք: Ժամանակակցի հաղորդմամբ՝ հայերը դիմանում են ամեն տեսակի կտտանքների և հալածանքների, սակայն դավանափոխ չեն լինում: Այդ ժամանակ նայիբը բռնի

¹ С.Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 97-98:

² Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века, СПб., 1904, с. 107.

³ Путешественники об Азербайджане. Сборник. Под ред. Э. М. Шахмалиева, т. I, Сост. и автор вступ. статьи З. И. Ямпольский, Баку, 1961, с. 375.

ուժով է նրանց մզկիթներ տանում և դավանափոխություն պարտադրում¹: Հաջի Դավուդ բեկը մերժելով դրանում իր մասնակցության հնարավորությունը՝ առաջարկում է հայերին մեծամեծ մվերներով այցելել իրեն ու քրիստոնեությունը ազատ դավանելու իրավունք ստանալ²: Ի վերջո հայերը և հրեաները ստիպված էին տարբերանշան կրել՝ դեղին լաթի կտորի տեսքով³:

Ի դեպ, կրոնական հալածանքները քրիստոնյաների (հայերի) նկատմամբ չեն շրջանցում նաև Շիրվանի մուսուլման բնակչությանը: Ըստ Ի. Գերբերի՝ Շամախիի, Ջավադի, Ղաբալայի, Սալխանի մուսուլման բնակչության մեծ մասը նախքան խառնակ ժամանակները (1720-ական թթ.) շիաներ են եղել: Շամախիում Սուրխայ խանի և Դավուդ բեկի քաղաքական իշխանության հաստատման հետևանքով շիա դավանանքի մուսուլման բնակչությունը վախից թաքցնում էր այդ հանգամանքը, երբեմն էլ ստիպված դառնում էր սուննի⁴: Այդ քաղաքականությունը պայմանավորված էր նրանով, որ խռովարար խանն ու բեկը թուրքամետ քաղաքականություն էին վարում և շիա լինելը սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացմամբ⁵:

Ճնշումները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ շարունակվում էին նաև 1730-ական թթ.: Այսպես, 1736 թ. Մուղանի դաշտում անցկացվող համաժողովի օրերին Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը խնդրում է Նադիր շահին թույլ տալ Շամախիի ամրոցից մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող վայրում շամախեցի հայերին բնակություն հաստատել, քանի որ «զի էր օդն ապականեալ, և տեղն՝ շողային և ջուրն՝ պակաս և տաճկունք, որք են լակզիք և սուննիք, վշտացուցանէին և նեղացուցանէին զտառապեալսն, այսինքն՝ զազգն մեր»: Կաթողիկոսի խնդրանքի մեջ պարտադիր մաս էր կազմում նոր վայրում եկեղեցի կառուցելու իրավունք ստանալը. «զի անհնար է հայոց ազգին առանց եկեղեցի[ոյ]

¹ Հայերի բռնի ուժով դավանափոխ լինելու մասին հաղորդումներ տե՛ս նաև Զ.Արզումանյան, Փաստաթղթեր Անդրկովկասի քաղաքական դրության մասին (1723 թ. առաջին կես), - ԼՀԳ, 1974, N 3, էջ 109:

² И. Гербер, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, - ИГЭД, с. 116-117.

³ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч.II, СПб., 1869, с. 10-11.

⁴ И. Гербер, նշվ. աշխ. էջ 95:

⁵ Նույն տեղում, էջ 94-96, 99-100:

բնակիլ ի տեղի մի՝ թէև դրախտ իցէ»¹: Ավելին, Աբրահամ Կրետացու ջանքերով շահը վերացնում է նաև հավատի համար գանձվող հարկատեսակը՝ ջիզյան: Նադիր շահի հրամանի (1741 թ.) համաձայն՝ բոլոր հաքիմներից ու ամիլներից պահանջվում էր «թույլ չտալ» հայ կանանց, տղաների և աղջիկների «բռնի պարտադիր մուսուլմանացումը»՝ սպառնալով պատժել կարգազանցներին²:

Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ համաձայն Ազադ խանի ռադամի (հրամանի) «զի Հայքն զօրէնս իւրեանց համարձակ պաշտօցեն, և կաթողիկոսն ըստ օրինին իւրեանց կառավարեսցէ զազգն իւր, և մի՛ ոք խառնիցի և կամ ներհակիցէ»³:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Քերիմ խան Ջենդի օրոք Իրանում հայերին թույլատրվում էր քրիստոնեական համայնք ունենալ և եկեղեցիներ կառուցել: Շիրազում գտնվող «Գուրգեն անունով մի հայ հանդիսանում էր իր ազգի առաջնորդն ու սուլթանը», իսկ Քերիմ խանը նրան իր մոտ ընկերն էր համարում⁴:

Մինչդեռ Ֆաթի Ալի խանի դաժանությունները չէին շրջանցում նաև հայ հոգևոր սպասավորներին: Այսպես, Մուղանի դաշտում ավազակախմբով թափառող Շամախիի կույր Աղասի խանին այլուր վաճառելու համար Ֆաթի Ալի խանը հրամայում է հայկական վանքերից մեկի քահանային հրապարակայնորեն և մեծ դաժանությամբ պատժել:

Հին և Նոր Շամախիների միջակայքում գտնվում էին հինգ հայկական գյուղեր՝ Մերզանի, Մադրասա, Սադիան, Քերքենջ և Քելուխոնի, որոնք խիստ ավերածությունների էին ենթարկվել Ֆաթի Ալի խանի կողմից Շամախիի գրավման ժամանակ (1769 թ.)⁵: Այս գյուղերի շրջանում գտնվող երկու վանքերի հոգևոր սպասավորները վախենում էին բացահայտորեն օգտագործել եկեղեցական անոթներ, սրբապատկերներ և այլ պարագաներ, քանի որ խանը կարող էր բռնագրավել դրանք: Այդ պատ-

¹ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացույ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նատր-Շահին պարսից, ի Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1870, էջ 65:

² Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականեր, Պրակ 4 (1734-1797), կազմեց Ք. Կոստիկյան, Եր., 2008, վավերագիր 17, էջ 50:

³ Հմմ. Ջամբո, էջ 226:

⁴ J. Reinegs and M. Bieberstein, նշվ. աշխ., էջ 109:

⁵ С. Гмелин, նշվ. աշխ. էջ 96:

ճառով էլ հայկական վանքերում Աստվածամոր սրբապատկերից բացի ոչինչ ցուցադրված չէր, գրում է Ս. Գմելինը¹:

XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների գոյության ընթացքում կրոնական և հարկային ճնշումները մեծանում են նաև ոչ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպես, Դերբենդի խանության Ուլուսի մահալի Թուփրակ Կալե կոչվող բնակավայրը հիշատակվում է որպես կռապաշտոների՝ կրակապաշտ գաբրերի² քաղաք: Ա. Սուվորովի խոսքերով՝ 1780-ական թթ. սկզբին քաղաքի և նրա բնակիչների՝ իրանալեզու գաբրերի մասին միայն ավերակներն էին հիշեցնում, քանի որ բնակիչներն արդեն չկային³: Տարածքը պատկանում էր Ֆաթի Ալի խանին և դատելով այն փաստից, որ Դերբենդի խանությունը նա նվաճել էր դեռևս 1759 թ., ապա ենթադրելի է, որ քաղաքի ու գաբրերի ճակատագրի հարցում խանը բացասական դերակատարում է ունեցել, և բնակավայրը դատարկվել էր:

Նման ճակատագրին էին արժանացել նաև Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի մյուս հնաբնակները՝ կրակապաշտ հնդիկները: Քերիմ խանի ժամանակ Բաքվի խանությունում ապրող կրակապաշտ հնդիկները խանին պարբերաբար հարկեր էին վճարում և արտակարգ այլ միջադեպերի համար դրամական վճարներ էին կատարում: Սակայն Իրանի վեքիլի մահից հետո (1779 թ.) իրավիճակը փոխվում է հոգուտ խանների անսահմանափակ իշխանության, որը սահուն կերպով կամայականության էր վերաճում⁴:

Ընդհանրացնելով աղբյուրագիտական նյութը կարող ենք փաստել, որ ի տարբերություն իրանական գահակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Քերիմ խան Զենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլադավանների՝ հայերի, հրեաների և հնդիկների նկատմամբ, կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում:

¹ С. Гмелин, *նշվ. աշխ. էջ 107*:

² Փարբերի մասին տե՛ս Ս. Зубов, *Картина кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV, СПб., 1835, с. 80-83*; նմ. С. Гмелин, *նշվ. աշխ. էջ 66-67*; J. Reineggs and M. Bieberstein, *նշվ. աշխ., էջ 163*; С. Броневский, *Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, ч. II, Москва, 1823, с. 407-410*; Ղ. Ալիշան, *Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, ի Մխիթարյա Վանս. ի Ս. Ղազար, 1855, էջ 92-93*; *The encyclopaedia of Islam, V. II, Leiden, 1991, p. 970-971*.

³ Архив АН СССР, ф. 99, оп. 2, N 13, л. 23.

⁴ А. Серебров, *նշվ. աշխ., էջ 178-179*:

XVIII դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջանում ծայր առած քաոսի հետևանքով ակտիվանում են բնակչության տեղաշարժերը: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը նշում է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո շուրջ 40 տարի «թագաւորութիւն կարմրազլխաց» չէր հանդարտվում»¹: Ապակայունացած իրավիճակը Թավրիզի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից մի խումբ հայերի ստիպում է ընտանիքներով 1753 թ. մեկնել Էնգելի՝ Աստրախան տեղափոխվելու և այնտեղ հիմնավորվելու նպատակով²:

Բնակչության (հատկապես, հայերի) տեղաշարժերն Այսրկովկասում այնքան էին ահագնացել, որ տեղերում որոշ հոգևորականներ չէին կարողանում ճիշտ կազմակերպել հոգևոր տուրքերի հավաքագրումը: Հարցը կարգավորելու նպատակով միջամտում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը՝ կարգադրելով, որ ժողովուրդը որ վիճակում որ հաստատված է, այնտեղ էլ վճարի եկեղեցուն հասանելիք տուրքը³:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի փոփոխման գործում բացասական ազդեցություն ունեցավ Աղա Մուհամմադ (1742-1797) խանի 1795 թ. արշավանքը: Վարդան Օձնեցու վկայությամբ՝ 1796 թ. սկզբին «եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Սիւնեաց և Գանձակայ, քանզի ասպատակ զօրաց Մահմադ շահի այրեալ էին զարմտիս երկրին», որի հետևանքով մեծ ծավալների է հասնում գաղթը⁴:

Վ. Զուբովի Կասպիական արշավանքը (1796 թ.) ողբերգական հետևանք ունեցավ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչության համար: Ռուսական զորքի հանկարծակի նահանջի հետևանքով հայերը հայտնվել էին խաների վրեժխնդրության հեռանկարի առջև: Հետևաբար, Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախի, Բաքվի խանությունների հայերը զանգվածաբար սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ Աստրախան և Հյուսիսային Կովկաս գաղթելով⁵: Միայն Դերբենդից և Մուշկուրից

¹ ՄՄ, ձեռ. 2911, էջ 102բ: Հմմտ. J. Perry, *The Zand Dynasty, - The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Cambridge, 1991, vol. VII, p. 96.*

² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան (հետայսու՝ ԿԴ), թղթ 1, վավ. 26, էջ 1-2:

³ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 52, էջ 1:

⁴ «Բագոււմք ի Հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սովխեթ, յԵրեւան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացոյ ի Մօզդոք և Ղզլար» (ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 91բ-92ա):

⁵ Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002, էջ 108: Տե՛ս նաև Պ. Չոբանյան, Հայերի իրավական ու տնտեսական կարգավիճակը Ռուսաստանում XVIII դարի 80-90-ական թթ., - ՊԲՀ, 1998, N 1-2, էջ 75-94:

դեպի Հյուսիսային Կովկաս էր գաղթել 610 ընտանիք՝ 5212 մարդ¹։ Սենատի 1799 թ. ապրիլի 15-ի որոշմամբ՝ Ղերբենդից գաղթած հայերին մերձակա պետական հողերից հատկացումներ են կատարվում²։

Աղա Մուհամմադ խանի 1795 և 1797 թթ. արշավանքները աղետաբեր եղան նաև Արցախի հայ բնակչության համար։ Սովի սարսափելի հետևանքների մասին Հ. Արղությանը 1796 թ. ցավով գրում էր. «մինչ զի զորդիս վաճառել և զկինս՝ առօրեայ կտորիկ հացի միոյ, և որ անտանելին է, սաստկութիւն սովուն և զհաւատն սուրբ տայ ուրանալ»³։ Այսրկովկասում ծագած խառնակ իրավիճակից շուրջ 5000 ընտանիք Ղարաբաղից հեռացել էր Շաքի, Շիրվան և շրջակա այլ վայրեր⁴։ Արցախահայերին հաջողվում է Շաքի-Շիրվան պատմական հատվածում հիմնադրել հայկական շուրջ հարյուր բնակավայր⁵՝ ապահովելով ինքնության շարունակական գոյությունն այդ տարածքներում։ Իսկ XVIII դարի վերջին հայ ազգային մտավորականության ազատ Հայրենիք ստեղծելու ջանքերը դարձան Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային ձգտումների «կարապի երգը»⁶։

Ամփոփելով նշենք, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին Իրանում կենտրոնացված պետության բացակայության պայմաններում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված կիսանկախ խանություններում կտրուկ վատթարանում է հայերի և մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների սոցիալական և իրավական դրությունը՝ իրենց բնութոյով հիշեցնելով XVIII դարի առաջին քառորդին Շիրվանում գոյություն ունեցող իրավիճակը։ Ինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս հայ ազգաբնակչությունը պարտավորված էր գլխահարկ վճարել կիսանկախ խաներին։ Վերջիններիս ճնշումներից զերծ չէին նաև հայոց հոգևոր կենտրոնները՝ վանքերն ու եկեղեցիները։ Ի տարբերություն իրա-

¹ Տե՛ս Պ.Չոբանյան, *Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչության քանակական կազմը (XVIII դարի վերջին քառորդ)*, - ՊԲՀ, 1998, N 3, էջ 64։

² *Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. М. М. Сперанского, СПб., Тип. Подделения собственной Е. И. В. Канцелярии, т. XXV, с. 619.*

³ ՄՄ, ձեռ. 2951, էջ 121բ։

⁴ *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary record. Annotated translation and commentary by George A. Bournoutian, Costa Mesa, 1998, p. 19.*

⁵ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, *Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցած շրջաններում*, Եր., 1999, էջ 12։

⁶ A. Ferrari, *Nobility and Monarchy in Eighteen Century Armenia; Preliminary Remarks to a New Study*, - «Iran & the Caucasus», vol. VIII, 2004, N 1, p. 62.

նական տիրակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Քերիմ խան Ջենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլադավանների նկատմամբ կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում: Խաների կրոնական ճնշումները պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայ բնակչությանը ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը:

Ամփոփում

XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանություններում հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի լուսաբանումը աղբյուրագիտական հենքի վրա պարզեց, որ ինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս ֆիզիկական գոյության օրհասական խնդիրն զուգընթաց առաջնահերթ էր մաս հայ ինքնության՝ իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանումը:

Այսպիսով, խաների կրոնական, սոցիալական և իրավական ճնշումների քաղաքականությունը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայերին ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը և բռնել գաղթի ճամփան:

Социальный и правовой статус армян северо-восточного закавказья во второй половине XVIII века

Гоар Мхитарян

Резюме

Ключевые слова: Северо-восточное Закавказье, Шаки, Дербенд, Сефевидский Иран, Шамахи, фат Али хан, Баку, Османская Империя, Надир Шах, Карабах, Акон Шамахеци, подумный налог, ханство.

Анализ социально-правового статуса армянского населения Северо-Восточного Закавказья на основе первоисточников выявил, что во второй половине XVIII века как и в предыдущих исторических периодах, параллельно угрозе физического уничтожения существовала проблема сохранения самобытности армян с целью защиты религиозных и культурных ценностей.

Таким образом, социальная, правовая и религиозная политика ханов по отношению к армянскому населению носила систематический характер, при-
нуждая армян скрывать свою конфессиональную принадлежность и эмигрировать.

The Social and legal status of north-east Transcaucasia in the second half of the 18th century

Gohar Mkhitaryan

Summary

Key words: North-east Transcaucasia, Shaki, Derbend, Sefian Iran, Ghuba, Shamakhi, Fateh Ali khan, Baku, The Ottoman Empire, Nadir Shah, Karabakh, Hakob Shamakhetsi, a head tax, khanate.

In the second half of XVIII century the elucidation of social-legal status of Armenian population in semi-independent khanates of North-East Transcaucasia on the source basis found out that as in previous historical periods, also in the second half of XVIII century parallel with the fatal problem of physical existence it was also priority to keep the Armenian identity, value system of his religion and culture.

Thus, the policy of religious, social and legal pressures of khans towards the Armenian population had regular nature, compelling the Armenians to hide their belief and to emigrate.